

Є.О. МІЧУРІН

канд. юрид. наук, доц.

Харківський національний університет внутрішніх справ

УДК 347.12

ОБМЕЖЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ОБҐРУНТУВАННЯ НАПРЯМКІВ НАУКОВОГО ПОШУКУ

Концептуально обґрунтовано принципову можливість комплексного розгляду обмежень цивільних прав, виявлено найбільш проблемні їх аспекти.

Історія розвитку правової думки свідчить, що безмежності у здійсненні цивільних прав не існує та необхідним є становлення механізму їх правових гарантій. Навіть розробники теорії правової держави припускали можливість обмеження прав і вказували, що межа свободи однієї особи - це початок свободи іншої особи і ці межі встановлені для всіх у законі. Зокрема, Джон Локк зазначав, що існує свобода слідувати власному бажанню в усіх випадках, коли це не забороняє закон [1, с.16-17]. Отже, не зважаючи на існування суб'єктивних прав, їх абсолюту бути не може. Самі права можуть існувати лише та завдяки тому, що є певні їх обмеження. Це парадоксальне, на перший погляд, припущення насправді є виправданим, адже безмежне право однієї особи здатне знищити право іншої особи і тим перетворити право в безправ'я. Оскільки щодо іншої особи діяв би той же принцип, право першої особи також навряд змогло б існувати. Це дуже вдало ілюструє Монтеск'є у своєму влучному вислові, що якщо б громадянин міг робити все, що законами забороняється, то в нього не було б свободи, тому що те ж саме могли б робити й інші громадяни [2, с.289]. На думку Р. Моля, в значно більшій частині держав члени їх, з одного боку, мають право на певні вимоги від держави, з іншого боку - зобов'язані відносно неї певними діями. Міра свободи, що надається громадянам, визначається тим, чи більш громадянам надається прав, чи ж більш накладається обов'язків [3, с.87]. Вказані думки підтверджують, що права особи в державі не є безмежними і до певної міри піддаються обмеженням.

Отже, не зважаючи на те, що у правовій державі свобода осіб є одним з пріоритетів, ступінь пропонованої свободи визначається певними обмеженнями, що накладаються на особу. Зважаючи на вищевказане, об'єктивною реальністю є поряд з існуванням прав також встановлення обмежень.

Про актуальність теми та важливу роль обмежень в сучасному праві наочно говорить той факт, що в літературі навіть запропонована розробка спеціальної міжнародної конвенції про обмеження прав людини [4, с.46]. Ця думка в умовах інтеграції національного законодавства в право Європейського Союзу є прямим підтвердженням необхідності розробки вчення про обмеження з погляду цивілістичної науки. Міркування щодо існування поряд з міжнародними актами про права людини міжнародної конвенції про обмеження прав людини є проявом загальної філософської концепції боротьби протилежностей в праві,

оскільки взаємно на противагу праву однієї особи висуваються обмеження прав іншої особи та цим встановлюється межа, що забезпечує співіснування прав двох осіб.

Тісний зв'язок прав особи та обмежень у їх здійсненні наочно продемонстровано у Загальній декларації прав людини, що затверджена в 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. У п.2 ст.29 цього документу вказано, що «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина має піддаватися тільки таким обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і пошани прав і свобод інших, і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві». З цього бачимо підтвердження тези, що обмеження невіддільно пов'язані із правами, вони взаємно доповнюють одне інше.

Щодо національного законодавства, ст.64 Конституції України встановила, що права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Ст.41 Конституції України встановлена можливість примусового відчуження об'єктів приватної власності, яке може бути застосоване як виключення за мотивами суспільної необхідності, на підставах і в порядку, встановлених законом, й за умови попередньої і повної компенсації їх вартості. Стаття 319 ЦК України «Здійснення права власності», що встановлює права власника щодо володіння, користування та розпорядження своїм майном на власний розсуд, у той же час присвячена обмеженням. Зокрема, вказано, що діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Як бачимо, незважаючи на існування суб'єктивного цивільного права, ми стикаємось з правовими категоріями суспільної необхідності, інтересами суспільства, що впливають на здійснення цивільних прав та реалізуються через встановлення обмежень. У той же час не розроблено науково обґрунтованих критеріїв встановлення обмежень цивільних прав, які могли б використовуватись у правозастосувальній діяльності. Кожен закон окремо встановлює певні обмеження. Звісно, таке врегулювання обмежень, що не спирається на ґрунтовну наукову концепцію, не є прийнятним у правовій державі, здатне призвести до свавілля, порушення прав людини. Отже, бачимо наявну практичну необхідність дослідження обмежень цивільних прав, що є актуальним у сучасному

праві. При цьому необхідно розробити теоретичні підходи до встановлення обмежень цивільних прав, що позитивно вплине на правозастосувальну діяльність, буде сприяти охороні прав людини.

Наукові дослідження обмежень цивільних прав на сьогодні залишаються поодинокими. В дореволюційній (до 1917 р.) цивілістиці помітне місце займають роботи В.І. Курдиновського, що присвячені вченню про обмеження права власності [5]. Відомі праці цього цивіліста датовані кінцем XIX сторіччя та вони можуть бути застосовані досить обмежено, оскільки в них з об'єктивних умов не знайшли відображення наявні чинники розвитку суспільства та приватного права, які мають бути враховані при сучасному дослідженні обмежень цивільних прав. Російським вченим В.П. Камишанським нещодавно проведено спеціальне дослідження обмежень права власності [6, 7]. Напрацювання цього вченого мають велику цінність, але вони зроблені, перш за все, на підставі російського законодавства, тому проблеми формулювання відповідних концептуальних положень з урахуванням специфіки вітчизняного правового регулювання залишаються багато у чому відкритими. В Україні також зустрічаються дослідження з окремих аспектів обмежень цивільних прав. Так, О.О. Михайленко розглядав речово-правові обмеження приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом [8]. О.В. Розгон провела дисертаційне дослідження меж та обмежень права власності [9]. В окремих роботах обмеження розглядалися в розрізі інших питань, наприклад, щодо проблем договірної права [10, с.87-93]. Ці дослідження концептуально не освітлювали обмеження цивільних прав в цілому, а стосуються лише окремих правових інститутів, отже залишається потреба в узагальненні щодо виявлення ознак, рис обмежень цивільних прав, формулюванні інших концептуальних положень.

Загальнотеоретичні дослідження щодо обмежень у праві теж слід використовувати при дослідженні обмежень цивільних прав з урахуванням специфіки, що притаманна останнім. Серед таких праць існує дослідження А.В. Малько щодо стимулів та обмежень в праві [11]. Р.А. Дунаєв висвітлює обмеження економічних прав громадян [12].

В науці вже висловлювалась слухна думка про те, що обмеження в тому або іншому ступені можуть зачіпати всі природні права без виключення [13, с.65]. Це означає, що обмеження можуть існувати не лише в окремих інститутах цивільного права (наприклад, щодо права власності), але є характерними для цивільного права в цілому. Вказане ілюструє можливість розгляду (у відмінності від попередників) обмежень цивільних прав, як концептуальної категорії, окремого явища в цивільному праві.

Комплексне дослідження обмежень цивільних прав є потрібним для того, щоб розкрити природу обмежень цивільних прав як цілісного правового явища, а не лише фрагментарно висвітлити певні їх аспекти щодо окремих інститутів цивілістичної науки.

Саме комплексний підхід, з точки зору цивілістичної науки, дозволить зрозуміти обмеження прав як цілісне явище з притаманними їм рисами та закономірностями розвитку. З'явиться можливість прогнозувати подальші тенденції щодо застосування обмежень в цивільному праві. Зараз є відсутнім загальне вчення про обмеження цивільних прав, не визначені принципові підходи та загальні критерії щодо їх встановлення. Отже, не розроблено загальноцивілістичну концепцію обмежень цивільних прав,

що залишається невирішеною науковою проблемою. Цілісного уявлення про обмеження цивільних прав на сьогодні не склалося. Таким чином, назріла необхідність відповідного дослідження обмежень цивільних прав як цілісного правового явища з урахуванням притаманної їм специфіки. Це дозволить усунути існуючі в законодавстві протиріччя та різні підходи щодо розуміння обмежень цивільних прав, знайти єдину основу для встановлення таких обмежень. Єдиний, узагальнюючий підхід до обмежень цивільних прав певною мірою надасть можливість зняти існуючі неузгодженості у підходах різних дослідників, що розглядали обмеження щодо окремих інститутів цивільного права.

Новизна положень цієї статті полягає у наступному:

- обґрунтовано принципіву можливість комплексного розгляду обмежень цивільних прав;
- виявлено проблемні аспекти обмежень цивільних прав.

Метою дослідження має стати розробка з використанням комплексного підходу загальноцивілістичного вчення про обмеження цивільних прав. Для цього слід провести аналіз правової природи, з'ясувати сутність обмежень цивільних прав, виявити їх особливості. На цій основі необхідно сформулювати поняття обмежень цивільних прав; розробити наукові підходи до принципів, на яких вони мають ґрунтуватись; розробити критерії їх класифікації. Крім того, важливим є з'ясувати той вплив, що здійснюють обмеження цивільних прав на цивільні правовідносини. Це можливо за допомогою аналізу попередніх наукових досліджень, що стосуються обмежень в праві чи їх окремих аспектів, відповідної правової, філософської, лінгвістичної та іншої літератури.

Переважним для досягнення вказаної мети при дослідженні обмежень цивільних прав є вирішення наступних завдань:

1. *Виявити природу обмежень цивільних прав.*

Виявлення природи обмежень цивільних прав зумовить з'ясування їх сутності, дозволить виділити їх характерні риси; стане передумовою для того, щоб окреслити підстави для формування притаманних їм ознак; створить базу для формулювання їх юридичного визначення.

Формування уявлень про обмеження цивільних прав здійснювалося протягом багатьох сторіч. І.Б. Новіцькій знаходить певні обмеження права власності ще в Давньому Римському праві [14, с.128]. Про виникнення обмежень замислювались найбільш видатні мислителі людства. Так, К. Маркс та Ф. Енгельс вказували на те, що суспільство було зацікавлене у обмеженнях, щоб перетворити існуюче становище у закон, та ті його обмеження, що надані звичаєм та традицією, фіксувати як законні обмеження [15, с.356]. Отже, сутність обмежень закладена ще у давньому суспільстві, у традиціях та звичаях, які з формуванням права почали відображатись у законі.

Дослідження обмежень цивільних прав продовжується у сучасному українському праві. Зокрема, в літературі відображено, що обмеження цивільних прав мають природний характер; у правовій державі вони не повинні встановлюватись довільно (що веде до свавілля та суперечить правовим засадам). Також відмічається, що в ідеалі має досягатись збалансованість між обмеженнями та свободою у здійсненні цивільних прав [16, с.166-168]. Варто підкреслити, що вказані вище риси далеко не вичерпно розкривають природу обмежень цивільних прав, та це питання потребує подальшого дослідження.

З'ясування природи обмежень цивільних прав неodrивно пов'язане з дослідженням їх взаємодії і можливості співіснування з концептуальними правовими категоріями непорушності природних прав людини, суспільною необхідністю тощо. Крім того, слід урахувати філософські, загальнонаукові підходи щодо розміркувань про свободу чи несвободу та пов'язати це з правовими категоріями прав людини, заборон, державним примусом. Вказане є окремим, глибинним аспектом дослідження, що може стати підставою для подальшого формування принципів встановлення обмежень цивільних прав.

Слід з'ясувати співвідношення обмежень цивільних прав з іншими правовими категоріями. Зокрема, у літературі спостерігається порівняння обмежень з "обтяженнями" [9, с.3]. В інших джерелах відмічено зв'язок примусу і обмежень, зокрема, наголошується, що правове обмеження має всі ознаки примусових заходів: проводиться незалежно від бажання і волевиявлення громадянина, може бути підкріплене силою тощо [17, с.64]. Інші автори знаходять можливість взаємозалежності обмежень та публічного порядку [10, с.87-89]; обмежень та інтересу (захист, чи, навпаки, обмеження прав зачіпає відповідні інтереси індивідів) [18, с.87]. Це, звісно, лише деякі з правових категорій, що "співіснують" та певним чином взаємодіють з обмеженнями, та потребують відповідного аналізу. Порівняльний підхід дозволить виявити специфіку, загальні та окремі риси обмежень цивільних прав та суміжних правових категорій, сприяє кращому розумінню їх природи та адекватному застосуванню відповідної термінології у науці та в законодавстві.

2. *Необхідно дослідити ознаки та сформулювати поняття обмежень цивільних прав.*

В юридичній літературі вже були спроби сформулювати поняття обмежень у праві. Для ілюстрації різноманіття цих визначень варто провести їх стислий огляд. Доволі багатоаспектним є визначення, що виділяє обмеження як грань, межу, рубіж; утримання у відомих рамках, межах; правило, що обмежує будь-які правила, дію; стиснення певними умовами; лімітування сфери діяльності, звуження можливостей тощо [19, с.26]. Більш наближене до права визначення дав А.Г. Братко, що під правовим обмеженням розуміє "позбавлення чи звуження суб'єктивного права" [20, с.22]. В.П. Камішанський формулює обмеження права власності як концептуальне поняття, що характеризує звуження можливості здійснення суб'єктивного права власності [6, с.6]. О.В. Розгон виділяє обмеження права власності як зовнішній вплив на суб'єктивне право власності конкретної особи, що втілюється у відповідних правовідносинах з її участю, тягне за собою стиснення, зменшення можливостей здійснення власником своїх повноважень і полягає у конкретних приписах власнику здійснити певні дії або утриматися від них [9, с.3]. А.В. Малько зазначає, що правове обмеження - це правове стримування протизаконної дії, що створює умови для задоволення інтересів контр'єкта і суспільних інтересів щодо охорони та захисту; це встановлені в праві кордони, у межах яких суб'єкти мають діяти, виключення певних можливостей в діяльності осіб [11, с.91].

Вище наведені не всі існуючі доктринальні тлумачення обмежень у праві, але зараз за мету не ставиться повний та вичерпний їх аналіз, що є окремим питанням. Слід лише узагальнити, що у існуючих дослідженнях поняття обмежень сформульовано крізь призму окремих інститутів цивільного права, інші мають теоретико-правовий

характер. Ці поняття слід піддати ретельному аналізу, узагальнити, виявити сутнісні елементи обмежень цивільних прав та на цій основі сформулювати їх загальноцивілістичне поняття. Отже, проблема визначення поняття обмежень цивільних прав існує та потребує вирішення.

Поряд з цим є необхідність взаємної гармонізації обмежень цивільних прав як загальноцивілістичної категорії з окремими обмеженнями (наприклад, права власності) з урахуванням певної розробки останніх, що певною мірою вже відбулася на сьогодні.

3. *Слід окреслити місце обмежень цивільних прав в системі цивільного права України*

Відмітимо, що окремими дослідниками вже висловлювалися думки щодо визначення місця обмежень прав у правовій системі. Так, В.П. Камішанський стверджує, що обмеження права власності є самостійним інститутом цивільного права, який охоплює певну сукупність правових норм, передбачених цивільним законодавством, що звужують можливість здійснення суб'єктивного права власності [6, с.6]. Зустрічається підхід, коли обмеження прав і свобод людини називають міжгалузевим інститутом [19, с.20].

Нажаль, вказані підходи не дають відповіді на питання про місце обмежень цивільних прав в системі цивільного права. Отже, це питання потребує подальшого розгляду.

4. *Варто знайти підходи до встановлення обмежень цивільних прав через визначення принципів, на яких вони мають ґрунтуватись.*

Для вирішення цього завдання є потрібним проаналізувати співвідношення загальних засад цивільного права та законодавства з принципами, на яких мають базуватися обмеження цивільних прав.

Слід дослідити вплив на обмеження цивільних прав як загальноправових, так і галузевих принципів, та на цій підставі розробити систему принципів, на яких мають ґрунтуватись обмеження цивільних прав. Окремі вчені вже окреслили деякі підходи щодо визначення принципів, які стосуються обмежень права власності. Так, В.П. Камішанський вказує, що при реалізації своїх повноважень власник зобов'язаний враховувати не лише власний інтерес, але й керуватися інтересами суспільства в цілому. Відповідно до цього він запропонував принцип соціального обмеження права власності [21, с.28]. Стосовно до нашого дослідження слід проаналізувати вплив на обмеження цивільних прав тих принципів, які було сформульовано попередниками щодо окремих обмежень та з'ясувати їх можливий прояв щодо обмежень цивільних прав.

5. *Необхідно виявити критерії та розробити класифікацію обмежень цивільних прав.*

В науці вже були спроби певним чином виділити види обмежень в праві, наприклад, за галузевою ознакою [11, с.94]. Розроблено класифікацію обмежень права власності [9, с.9-10]. У той же час будь-якої цілісної класифікації щодо обмежень цивільних прав наразі не існує, але вона потрібна для формування певної її системи. Як визначає В.В. Луць, в літературі з системного підходу до визначення системи підходять як до відмежованої множинності взаємодіючих елементів [7, с.37]. На сьогодні формування такої системи та окремих її елементів щодо обмежень цивільних прав не відбулося, та це залишається нагальною науковою проблемою.

6. *Виявити недоліки нормативно-правового регулювання окремих обмежень цивільних прав та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства (нау-*

ково-практичне завдання).

Загальновідомим є вислів, що теорія без практики мертва. Тому виділення практичного напрямку дослідження є важливим науковим завданням. Зараз в законодавстві України (наприклад, у Законі України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень" [22]) застосовується поняття "обмеження" без чіткого його трактування. Слід проаналізувати та узгодити із науково обґрунтованими концепціями застосування поняття "обмеження цивільних прав" у сучасному законодавстві, сформулювати окремі пропозиції щодо його вдосконалення на цій основі.

Звісно, запропонований підхід до розробки вчення про обмеження цивільних прав не є вичерпним, як не є вичерпною наука й наукова думка взагалі. Разом з цим, вирішення вказаних вище завдань дозволить значною мірою проникнути у природу обмежень цивільних прав, зрозуміти їх сутність, побудувати концепцію обмежень цивільних прав. На цій основі можливо запропонувати новий підхід до бачення обмежень цивільних прав як цілісного правового явища. Формулювання концепції обмежень цивільних прав сприятиме подальшому розвитку вчення про правові обмеження, дозволить на певній науковій основі далі продовжити вивчення окремих обмежень цивільних прав крізь призму їх загальних властивостей.

Наприкінці слід зазначити наступне. Дослідження обмежень цивільних прав в умовах реформування цивільного права та інтеграції вітчизняного законодавства до права Європейського Союзу є актуальним. Потреба в цьому є природною при формуванні новітнього українського цивільного законодавства на приватницьких засадах.

Існує потреба розгляду обмежень цивільних прав як загальноцивілістичного явища та розробки їх теоретичної концепції. Для цього слід виявити правову природу, з'ясувати сутність обмежень цивільних прав, дослідити їх особливості. На цій основі необхідно сформулювати поняття обмежень цивільних прав; розробити наукові підходи до формування принципів, на яких мають ґрунтуватись обмеження цивільних прав; виявити критерії їх класифікації. Важливим є з'ясування того впливу, що оказують обмеження цивільних прав на цивільні правовідносини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Локк Д. Избранные философские произведения. - Т.2. -М.: Юридическая литература, 1960. -476 с.
2. Монтескье Ш. Избранные произведения. -М.: Политиздат, 1955. -412 с.
3. Моль. Р. Энциклопедия государственных наук. - СПб.: Издание книгопродавца М.О. Вольфа, 1868. -371 с.
4. Бахин С.Б. О классификации прав человека в международных соглашениях // Правоведение. -1991. -№ 2. -С.45-47.
5. Курдиновский В.И. К учению о легальных ограничениях права собственности на недвижимость в России. - Одесса: Экон. тип., 1899. -388 с.
6. Камышанский В.П. Ограничения права собственности: Автореф. дисс... докт. юрид. наук /СПб. ун-т МВД России. -СПб., 2000. -48 с.
7. Луць В.В. Контракты у підприємницькій діяльності. -К.: Юрінком-Інтер, 2001. -556 с.
8. Михайленко О.О. Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 /Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. -Запоріжжя, 2003. -224 с.
9. Розгон О.В. Межі та обмеження права власності: Автореф. дис... канд. юрид. наук /Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. -Х., 2005. -20 с.
10. Мережко А.А. Договор в частном праве. -К.: Юстиниан, 2003. -172 с.
11. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. -М.: Юрист, 2004. -250 с.
12. Дунаев Р.А. Ограничения экономических прав граждан в Российской Федерации. -М.: Книжный мир, 2005. -92 с.
13. Рассказов Л.П., Упоров И.В. Естественные права человека. -М.: Мысль, 2001. -365 с
14. Новицкий И.Б. Римское право. -М.: Теис, 1995. -240 с.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. -Т.25. -Ч.2. -М.: Политиздат, 1973. -572 с.
16. Мічурін Є.О. Деякі риси щодо природи обмежень цивільних прав /Актуальні проблеми цивільного права та процесу: Матеріали наук-практ. конф., присвяченої пам'яті професора О.А. Пушкіна, м. Харків, 21.05.2005 року. -Х.: НУВС, 2005. -С.166-168.
17. Серегина В.В. Государственное принуждение по советскому праву. -Воронеж.: Изд-во Воронежск. ун-та, 1991. -120 с.
18. Дедов Д.И. Соразмерность ограничения свободы предпринимательства. -М.: Юрист, 2002. -188 с.
19. «Круглый стол» журнала «Государство и право». Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву // Государство и право. -1998. -№ 7.
20. Братко А.Г. Запреты в советском праве. -Саратов: Изд-во Саратовск. гос. ун-та, 1979. -186 с.
21. Камышанский В.П. Право собственности: пределы и ограничения. -М.: Закон и право, 2000. -304 с.
22. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» від 01.07.2004 р // ВВР України. -2004. -№ 51. -Ст.553.

Надійшла до редколегії 03.02.2006

МИЧУРИН Е.А. ОГРАНИЧЕНИЕ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ: ОБОСНОВАНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ НАУЧНОГО ПОИСКА

Концептуально обоснована принципиальная возможность комплексного рассмотрения ограничений гражданских прав, выявлены наиболее проблемные их аспекты

MICHURIN E.A. RESTRICTION OF CIVIL RIGHTS: THE SUBSTANTIATION OF DIRECTIONS IN SCIENTIFIC SEARCH

The basic opportunity of complex consideration of restrictions of civil rights is conceptually proved, their most problem aspects are revealed